

Karlíková, Helena

[Šlosar, Dušan. Otisky]

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2007, vol. 56, iss. A55, pp. 378-380

ISBN 978-80-210-4335-0

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100972>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Substantivum *práce* a přechody jeho tvarů mezi typy *růže* a *kost* se staly předmětem autorčina zkoumání v literatuře i v korpusu zcela právem. Nekodifikované tvary *pracem*, *pracech* se uplatňují ve stejných stylových oblastech jako tvary kodifikované, mají poměrně vysokou frekvenci a jsou v jazyce poměrně novým jevem. Materiál v SYN 200 vykazuje mírnou převahu nekodifikovaných tvarů ve spojení s adjektivy označujícími různé typy prací manuálních. Pro poměrně pevnou pozici nekodifikovaných forem v úzu navrhuje autorka jejich kodifikaci.

Poslední kapitola je věnována přechodům forem mezi vzory *žena* a *růže*. Jde o poměrně rozrůzněné skupiny substantiv, v jejichž popisech se mluvnické rozcházejí. Byť se autorka věnovala v ostatních kapitolách apelativům, v tomto případě *propria* do výzkumu zahrнула, vědoma si jejich vývojové odlišnosti sahající až do nejnovějšího kodifikačního zásahu.

Korpusový materiál byl v tomto případě cenným ukazatelem toho, jak si uživatelé jazyka počínají, když jsou pravidla nejednotná. V případě Dsg. a Lsg. substantiv typu *skica* dává korpus za pravdu řešení, které nabízí Příruční mluvnické češtiny (1995), upřednostňuje totiž tvary podle typu *žena*, a to i ve skupině *proprií*. Feminina typu *sója* vyhledávaná ve tvarech genitivu, dativu a lokálu singuláru se pro svou nízkou frekvenci v korpusu jevila autorce jako neprůkazná. Škoda, že k pěti apelativním lexémům tohoto typu nepřidala autorka třicet jedna *proprií*, o nichž se zmiňuje. Průkaznost by se asi významně nezlepšila, ale měli bychom alespoň částečnou představu o současném úzu. Autorka jen konstatuje, že z tvarů, které jsou k dispozici, převažující tendenci příklonu k vzorům *žena* či *růže* určit nelze. U substantiv *berla* a *studna* jsou konstatovány tvary jak podle *žena*, tak podle *růže*, ale zároveň bylo zjištěno, že počty dokladů nejsou v korpusu dostatečné na to, aby byly statisticky významné. Dalším zjištěním dokládajícím perifernost substantiv uvedených typů a jejich tvarů je fakt, že některé formy nejsou v korpusu zatím zastoupeny vůbec (Dsg.). Poslední skupinou feminin, již autorka podrobuje zkoumání, jsou tvary Gpl. u substantiv na *-ice*, *-yně*. Korpusové doklady potvrzují u substantiv na *-ice* sepětí nulové koncovky s lexémy domácimi, u přejatých se konstatuje kolísání. Autorka si uvědomuje, že velké množství *proprií* tohoto typu upřednostňujících nulovou koncovku nutně apelativa ovlivňuje. Substantiva na *-yně* se sémantickým rysem životnosti upřednostňují nulovou koncovku, čímž ruší homonymii Gpl. a Isg., jak už dovozují historické i současné mluvnické i odborná literatura.

Situace v korpusu je dokreslena v sedmi tabulkových přílohách, z nichž první tvoří retrográdní seznam apelativních feminin s deklinací vzoru *kost*, komentář a tabulka, ostatní přílohy dokumentují srovnání užití jednotlivých koncovek v korpusu SYN 200 a v mluvnicích.

Práce obsahuje dále závěry v češtině a angličtině a podrobný seznam literatury.

Rozbor situace u variant a dublet feminin působí jako přesvědčivý díky všem souvislostem, které autorka dokázala odkrýt a vyložit. Korpusový materiál zhodnotila co do jeho průkaznosti kriticky, poukázala v něm na úskalí pro závěry, která jsou dána nedostatečnou frekvencí některých lexémů a tvarů, i na zatímní nulový výskyt některých lexémů obsažených dosud jen v mluvnicích a slovnících.

Zdenka Rusinová

Dušan Šlosar: Otisky. Ilustrace Jan Steklík. Nakladatelství Dokořán, Praha 2006, 116 s. ISBN 80-7363-029-X.

V poslední době se stalo, dalo by se říci, až módní záležitostí vydávat knížky s populárněvědným zaměřením, které více či méně zdařilou formou vysvětlují původ různých českých slov nebo slovních spojení. Za všechny lze jmenovat např. *Zákulisí slov*, *Zákulisí slov podruhé*, *Zákulisí slov do třetice* (Praha 2003, 2004 a 2006) M. Novotného, *Tajemství slov* V. Styblíka (Praha 2006), *Zahrada ochočených slov. Jazyková zákampí* P. Loucké (Praha 2007); pro slovenskou slovní zásobu srov. např. *Odtajnené trezory slov I – III* (Martin 2000, 2002, 2004) Š. Ondruše.

Nejnovější knížka brněnského jazykovědce, dnes už emeritního profesora bohemistiky na filozofické fakultě brněnské univerzity, Dušana Šlosara, však do výše uvedeného výčtu nepatří, protože se z řady vymyká po všech stránkách. D. Šlosar byl, pokud je nám známo, první, kdo před více než dvaceti lety zhmotnil svou brilantní češtinu, jemný humor a dalekosáhlé vědomosti o své mateřštině v žárově novém formátu útlé knížky *Jazyčník* (Horizont, Praha 1985). V rozmezí těchto dvaceti let pak vydal ještě další dvě, a to *Tisíciletá* (tamtéž 1990) a naposledy *Otisky* (Dokořán, Praha 2006). Názvy těchto knížek nejsou jen náhodně vybrané tituly. Implikují totiž velmi výstižně nejen autorovu lásku k rodnému jazyku a suverénní znalost jeho slovtvorných pravidel (*Jazyčník*), ale především hlubokou znalost jeho dlouhé historie (*Tisíciletá*), a to vnitřní i vnější, tedy okolností, za nichž se v té které fázi svých dějin vyvíjel, jaké stopy svého vývoje na svém lexiku zanechal do dnešní doby (proto *Otisky*). Nejlépe vysvětluje pojmenování své nejnovější knihy sám autor v jejím úvodu: „Naše slova všechna kdysi kdesi vznikla, pradávno, dávno nebo nedávno. Kromě toho, že slouží k našemu dorozumívání, nesou také stopy, svědectví o tom, jak to bylo. Dalo by se říct, že doba jejich vzniku či příchodu a okolnosti jejich života, putování a služby se do nich nějak otiskly. Název otisky je možná pro uchování těch stop výstižný.“ (s. 9). Tato slova lze chápat zároveň i jako jakýsi leitmotiv celé knížky a návod k jejímu vnímání a porozumění.

Knih *Otisky* sestává z šedesáti abecedně řazených hesel, která mají formu krátkých esejů, resp. vtipně formulovaných příběhů. Na rozdíl od předešlých dvou knížek v této se autor více zaměřil na původ, etymologii jednotlivých slov.

Slova, která tentokrát autor pro svou knížku vybral, se dají rozdělit do několika skupin, z nichž každá má několikrát zastoupení a originální zpracování. Protože – jak už bylo řečeno výše – jde o příběhy, není čtenář zahlcovan tradičně pojatými etymologickými výklady, pro člověka bez speciálního etymologického školení těžko srozumitelnými, ale naopak se mu dostává poutavým a čtivým způsobem zpracované seznámení s okolnostmi (*pralinka, sporožiro, sever*) a příčinami (*vesnice, dědina*) vzniku slov a také s kontextem, v němž tato slova jsou nebo byla živá.

Najdeme tu skupinu domácích i přejatých slov dnes už neznámých nebo známých jen jako historismy, ale už běžně nepoužívaných: např. *baraba* (přejímka italského *barabba* ‘tulák, lump, dareba’, do češtiny přejato v 19. století pro pojmenování dělníka pracujícího na stavbě tunelů a železničních tratí, dnes přežívající jen na Ostravsku ve významu ‘pobuda’), *hruden* (stč. třináctý měsíc, který se ve starém českém kalendáři vkládal každý druhý nebo třetí rok mezi zimní měsíce, odpovídá mu např. p. *grudzień* ‘leden’), zkratkové slovo *dýzlák* (výraz z vojenského slangu; ze spojení *dělesloužící*, hovorově pak *dýlsloužící, četař*, vznikla vedle oficiální zkratky *dělesl. čet.* i hovorová zkratka *dýsl.*, která byla humorně přetvořena na *dýzl.* a v této podobě se stala slovem).

Velmi zdařilé jsou ty kapitoly, které objasňují neprůhledný sémantický vývoj u slov v češtině jinak běžných a zdánlivou nelogičnost jejich používání: *bezpečný, dýchánek, granát, nabíjení, ochechule, hody a posvěcení, smyslný* aj. Pro dokreslení uvádíme několik příkladů: *bezpečný* ← *bez péče*, tedy ‘bez soužení, bez starosti’, neboť *péče* je odvozeno původně od *péci se* ‘být pečen, být něčím sužován’ a až sekundárně nabylo toto substantivum významu ‘snaha o prospěch někoho’; adjektivum *bezpečný* je tedy otiskem starého, původního významu; *dýchánek*, ve stč. ‘hadí kámen rozličných barev, kolem něhož se hadi splétají a na který (prý) společně dýchají’; *nabíjení* pušky znamenalo původně střelný prach bitím napěchovat a teprve pak vložit dovnitř kulku a tím zajistit její funkčnost. Analogicky pak se nabíjí (tedy dosahuje se funkčnosti) akumulátor, karta mobilního telefonu apod.

Poměrně velký prostor je věnován přejímkám z jiných jazyků, z arabštiny (*algebra, káva, kmín* aj., i když ne ve všech případech je arabština jako prvotní zdroj nepochybná, např. *cukr, rýže*), z jidiš (*melouch, pól, z jidiš mazl* ‘štěstí’ Šlosar nově a věrohodně vyvozuje – oproti tradičnímu výkladu od *mazati* – slovo *mazel*), z různých fází němčiny (*bažant* < střhn. *fasant*), rumunštiny (*bryzna* a řada dalších slov alpské pastýřské kutury), rómštiny (*žúžo, čokl*) aj.

Nechybí tu ani slova ze sémantického okruhu hudební terminologie, části slovní zásoby češtiny, již se D. Šlosar zabývá řadu let (srov. M. Štědroň – D. Šlosar, *Dějiny české hudební terminologie*, Brno 2005, kde jsou i odkazy na bohatou literaturu obou autorů k tomuto oboru), a sice hudební nástroje: *dudy, moldánky, kobza, loutna, šalmaj* aj. Nově vykládá *moldánky*. Název tohoto hudebního nástroje není podle Šlosara odvozen, jak se tradičně předpokládá, od názvu rumunské provincie *Multany*, ale pravděpodobněji od rumunského pohoří *Muntean*, odkud se spolu s pastýřskou kolonizací Karpat dostal až k nám.

Svůj prostor tu v několika kapitolách má „hantec“, osobitá brněnská mluva, přetvořená právě v jejím duchu příponou *-ec* z *hantýrka* ‘mluva určité společenské skupiny’ < něm. *hantieren* ‘provazovat obchod’. Z řady slov, která jsou zde zmiňována, si zvláštní pozornost zaslouží zejména *šalina* ‘tramvaj’, pro kterou autor nabízí nový výklad: podle něj vznikla zkrácením a hláskovou modifikací dvouslovného německého pojmenování (*elektri*)*sche Linie* (proti odvozování toho slova z německého *schallen* ‘hlomozit’). Podporou tohoto výkladu je, jak správně Šlosar připomíná, ta skutečnost, že se slovem *šalina* v brněnské mluvě označuje i elektrický proud (*natahli do domu šalinu* znamená ‘zavedli elektrický proud’).

Zastoupeny jsou tu i výklady několika českých hydronym (*Jizera, Ohře, Morava*), toponym (*Řezno*) a vlastních jmen (*Václav, Boleslav, Svatopluk*).

Není cílem ani účelem tohoto příspěvku vyjmenovat všechna slova, kterým se Šlosar ve své knížce věnuje. Přesto však zmíníme ještě alespoň jedno slovo, protože je zajímavé kvůli novému pohledu na jeho etymologii. České adjektivum *hezký* se v této podobě objevuje pouze v češtině, jeho původ není jasný. Obvykle se má za to, že obsahuje stejný kořen jako adjektivum *hodný* a řadí se do širších slovanských souvislostí (k r. *prigóžij* ‘vhodný, hezký’, ukr. *hóžyj* ‘čerstvý, čilý’, *pryhóžyj* ‘vhodný’ aj.). Autor ovšem poukazuje na existenci č. dial. *hrský* a též slk. *herský* téhož významu, a kloní se proto k názoru (který ostatně nastiňuje ve svém slovníku už J. Jungmann a uvažují o něm i J. Holub a F. Kopečný v *Etymologickém slovníku jazyka českého*, Praha 1952), že podoba se základem *her-* je původní a že by tento základ mohl být identický s tím, který je např. v německém *herrlich*.

Nová Šlosarova knížka odkrývá souvislosti mezi slovy, které si běžný uživatel jazyka mnohdy neuvědomuje. V kombinaci s osobitými ilustracemi J. Steklíka se jistě nadlouho otiskne do paměti mnoha čtenářů, a to nejen lingvisticky orientovaných.

Příspěvek vznikl v rámci projektu Grantové agentury AV ČR IAA900610501.

Helena Karlíková

Alena M. Černá (ed.): **Staročeské knihy lékařské**. Host, Brno 2006, 472 str. (ISBN 80–7294–204–2).

Editorka, badatelka v oboru staročeské slovní zásoby, publikuje studie o staročeské lékařské terminologii od r. 1996 a jako koeditorka (s P. a A. Hadravovými a M. Stlukou) už vydala staročeský rukopis z počátku 15. století – Hvězdářství krále Jana (Ústav pro jazyk český AV ČR 2004). To bylo sice pojednání astrologické, ale postavení hvězd tu má přímé důsledky pro člověka, jeho letoru a zdraví. Proto se tady široce uplatňují i termíny z oboru medicíny a psychologie. S touto důkladnou přípravou spočívající mj. také ve zvládnutí rozsáhlé literatury (bibliografie má na 480 položek, zahrnující mj. např. i desítky článků z Časopisu lékařů českých, z Našeho lidu apod.; svědčí tedy o opravdu důvěrné znalosti dotyčných oborů) A. M. Černá přikročila k náročné edici dosud nevydaného spisu neznámého brněnského františkána, kompilace dobových lékařských pojednání přeložené z němčiny. Dochované čtyři rukopisy textu jsou opisy, což lze jako obvykle vyvodit z opisovačských chyb. Jejich nedochovanou předlohu lze podle editorky datovat přelomem